

۸۷/۱/۱۰۰۲۴۸

۲۴

۸۷/۱/۴

سید محمد علی

۱۰۶۶۲

دانشگاه قم

دانشکدهٔ الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه‌ی دوره‌ی کارشناسی ارشد فلسفه و کلام اسلامی

عنوان:

تبیین فلسفی رابطهٔ عقل و دین از دیدگاه ابن رشد و ملاصدرا با تأکید بر تأویل

ص ۵۱ ندارد

استاد راهنما:

دکتر نفیسه ساطع

استاد مشاور:

دکتر اقدس یزدی

نگارنده:

سیده الهام امامزاده

۱۳۸۷ / ۹ / ۲۴

تابستان ۱۳۸۷

۱۰۶۰۶۲

تاریخ: ۱۷، ۷، ۸۷

شماره: ۱۱، ۱۱، ۱۱

پیوست:

بیت

جمهوری اسلامی ایران
وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
دانشگاه قم

« صورت جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد »

با تأییدات خداوند متعال و با استعانت از حضرت ولی عصر «عجل الله تعالی فرجه الشریف»

جلسه دفاعیه پایان نامه کارشناسی ارشد خانم: سیده الهام امام زاده رشته: فلسفه و کلام اسلامی تحت عنوان: تبیین فلسفی رابطه عقل و دین از دیدگاه ابن رشد و ملاصدرا با تأکید بر تأویل با حضور هیأت داوران در محل دانشگاه قم در تاریخ: ۱۵/۷/۸۷ تشکیل گردید.
در این جلسه، پایان نامه با موفقیت مورد دفاع قرار گرفت و نامبرده نمره با عدد ۱۹,۲۵ با حروف نوزده و بیست و پنج صدم با درجه: عالی بسیار خوب خوب قابل قبول دریافت نمود.

نام و نام خانوادگی	سمت	مرتبه علمی	امضاء
خانم نفیسه ساطع	استاد راهنما	استادیار	
خانم اقدس یزدی	استاد مشاور	استادیار	
خانم مرضیه صادقی رشتی	استاد ناظر	استادیار	
آقای احمد عابدی آرائی	استاد ناظر	استادیار	
آقای ممدابراهیم ایزدفواه	نماینده کمیته تحصیلات تکمیلی	استادیار	

مدیر امور آموزش و تحصیلات تکمیلی
نام و امضاء:

معاون آموزشی و پژوهشی دانشکده
نام و امضاء:

نشانی:

قم، جاده قدیم اصفهان،
دانشگاه قم
کدپستی: ۳۷۱۶۱۴۶۶۱۱
تلفن: ۲۸۵۳۲۱۱
دورنویسی:

معاونت آموزشی: ۲۸۵۵۶۸۴
معاونت اداری: ۲۸۵۵۶۸۶
معاونت دانشجویی: ۲۸۵۵۶۸۸

تقدیم به :

تقدیم به بانوی آفتاب به آن کریمه ای که از سلاله «خزان العلم» و درس آموختگان
«من لدن حکیم علیم» است.

تقدیر و تشکر:

پس از شکر و سپاس خداوند علیم و حکیم که که با نعمت علم بر ما منت نهاد

با تشکر از آنان که معنا بخش زندگی ام هستند :

پدرم که آموزگار صبر و شکیباییست

و

مادرم که مظهر مهر و صفاست

و با تشکر از :

اساتید بزرگوارم خانم دکتر ساطع و خانم دکتر یزدی که خلق نیکو و چگونه فکر کردن را به من آموختند .

و

خانواده ام (برادران و خواهران عزیزم) که مشوقان علمی ام هستند .

چکیده

عقل و دین دو منبع مهم شناخت محسوب می‌شوند به گونه‌ای که انسان برای دستیابی به سعادت از هیچ یک بی‌نیاز نیست اما رابطه میان این دو منبع شناختی از دیر باز هم در جهان اسلام و هم در جهان غرب از مسائل مهم و بحث‌انگیز بوده است. مکاتب فکری برخی جانب عقل را گرفته و معتقد شده‌اند انسان با دارا بودن این ابزار شناخت نیازی به دین ندارد و برخی هم ساحت دین را فراتر از آن می‌دانند که عقل آدمی بدان دست یازد. گروه سوم عقل و دین هر دو را جهت رسیدن به سعادت حقیقی ضروری می‌دانند. فیلسوف غرب جهان اسلام، ابن‌رشد، در برخی از آثار خود همچون فصل المقال و کشف عن مناہج و تهافت التهافت به بررسی این مسأله پرداخته و در مورد تعارضات بین عقل و وحی قائل به تأویل شده است که آن را خاص اهل برهان می‌داند. از طرف دیگر در شرق اسلام، حکمت متعالیه صدرایی ^{بچه} هماهنگی دستاوردهای عقل و آموزه‌های وحیانی استوار است و این خط فکری در سراسر آثار صدرای مشهود است. او نیز در تعارضات عقل و دین تأویل را پذیرفته، لکن مراتب فهم حقیقت را تشکیکی می‌داند.

واژگان کلیدی: عقل، دین، تأویل

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	فصل اول: کلیات
۲	ضرورت انجام تحقیق
۲	پیشینه تحقیق
۳	تعریف مسأله و سؤال‌های اصلی تحقیق
۴	فرضیه‌ها
۵	روش تحقیق
۶	مقدمه
۷	۱. ابن رشد
۱۰	۱-۱. ویژگی‌های فلسفی ابن رشد
۱۱	۲-۱. آثار ابن رشد
۱۴	۲. صدرالمتألهین
۱۵	۱-۲. روش‌شناسی فلسفه ملاصدرا
۱۷	۲-۲. ابداعات فلسفی ملاصدرا
۱۹	۳-۲. آثار ملاصدرا
۲۱	۳. شناخت‌شناسی در فلسفه اسلامی
۲۲	۱-۳. تقسیم علم به حضوری و حصولی
۲۳	۲-۳. راه‌های کسب شناخت
۲۳	۱-۲-۳. راه حس و تجربه
۲۴	۲-۲-۳. راه عقل یا تفکر و استدلال
۲۴	۳-۲-۳. راه نقل
۲۵	۴-۲-۳. راه کشف و شهود
۲۶	۵-۲-۳. راه وحی
۲۷	فصل دوم: پیرامون عقل
۲۸	۱. جایگاه عقل در دین اسلام
۳۱	۲. معانی و اصطلاحات عقل
۳۱	۱-۲. معنای لغوی عقل

۳۱	۲-۲. اصطلاح عقل
۳۸	۳. رویکردهای مختلف پیرامون ارزش عقل
۳۸	۱-۳. معتزله
۳۹	۲-۳. اهل حدیث
۴۰	۳-۳. شیعه
۴۳	۴. حجیت عقل
۴۸	۵. محدودیت‌های کارکرد عقل

فصل سوم: پیرامون دین

۵۱	بخش اول: دین
۵۲	۱. دین در لغت و اصطلاح
۵۲	۱-۱. معنای لغوی دین
۵۲	۲-۱. کاربرد معانی «مختلف» «دین»
۵۳	۳-۱. تعریف دین
۵۹	۲. دشواری‌های تعریف دین
۶۰	۳. ابعاد دین
۶۰	۱-۳. بعد اجتماعی دین
۶۱	۲-۳. بعد سیاسی و حکومتی دین
۶۱	۳-۳. بعد حقوقی و تشریحی دین
۶۱	۴-۳. بعد عقیدتی یا نظری دین
۶۲	۵-۳. بعد اخلاقی دین
۶۳	۶-۳. بعد اسطوره‌ای
۶۳	۷-۳. بعد روانی دین
۶۴	۴. سرّ نیاز به دین
۶۵	۱-۴. پاسخگویی به حس مذهبی
۶۵	۲-۴. پاسخگویی به حس کنجکاوی بشر
۶۵	۳-۴. نیاز بشر به دین در امور روانی
۶۵	۴-۴. نیاز بشر به دین در تنظیم روابط اجتماعی
۶۹	۵-۴. علت نیاز به دین در کلام تشیع
۷۱	بخش دوم: وحی
۷۱	۱. معنای لغوی وحی

۷۲	۲. معنای اصطلاحی «وحي»
۷۲	۱-۲. در معنای ادراک غریزی و فطری
۷۳	۲-۲. سنن و قوانین حاکم بر جهان
۷۳	۲-۳. الهام و القاء در قلب
۷۳	۲-۴. اشاره
۷۴	۳. مخاطبین وحي
۷۴	۳-۱. پیامبران و انبیاء الهی
۷۵	۳-۲. انسان‌های صالحی که پیامبر نبوده‌اند
۷۵	۳-۳. حوارثین
۷۵	۳-۴. ملائکه
۷۵	۳-۵. شیاطین
۷۶	۴. راه‌های دریافت وحي
۷۷	۵. ماهیت وحي
۷۷	۵-۱. وحي نفسی
۷۹	۵-۲. وحي ناشی از نبوغ و تفکرات خاص انبیاء
۸۰	۵-۳. وحي تجلی باطن
۸۲	۵-۴. وحي یا تجربه دینی
۸۳	۵-۵. ماهیت وحي از دیدگاه ابن خلدون
۸۴	بخش سوم: قرآن
۸۴	۱. قرآن از زبان قرآن
۸۵	۱-۱. روح
۸۵	۱-۲. حق
۸۵	۱-۳. هدی
۸۵	۱-۴. ذکر
۸۶	۱-۵. شفا
۸۶	۱-۶. رحمت
۸۶	۱-۷. حکمت
۸۶	۲. قرآن از زبان معصومین
۸۹	۳. تأویل قرآن
۹۲	۳-۱. تأویل در لغت
۹۲	۳-۲. تأویل در اصطلاح

نیم

- ۳-۳ دیدگاه‌های مختلف پیرامون تأویل ۹۴
- ۳-۳-۱. نافیان تأویل ۹۴
- ۳-۳-۱-۱. قائلان به تعطیل ۹۵
- ۳-۳-۱-۲. قائلان به تأویل ۹۵
- ۳-۳-۱-۳. تأویل از نظر باطنیه و اسماعیلیه ۹۶
- ۳-۳-۱-۴. تأویل از دیدگاه متصوفه ۹۶
- ۳-۳-۱-۵. تأویل از دیدگاه شیعه ۹۷

فصل چهارم: پیرامون عقل‌گرایی و دین‌گرایی ۹۸

- بخش اول: عقل‌گرایی ۱۰۱
۱. عقل‌گرایی در جهان مسیحیت ۱۰۶
- ۱-۱. دئیست‌ها ۱۰۶
- ۱-۲. عقل‌گرایی افراطی کلیفورد ۱۰۸
۲. عقل‌گرایی در جهان اسلام ۱۱۱
- ۱-۲. ابن طفیل ۱۱۱
- ۲-۲. معتزله ۱۱۴
- بخش دوم: ایمان‌گرایی ۱۱۸
۱. برتری ایمان بر عقل در جهان مسیحیت ۱۱۸
- ۱-۱. ترتولیان ۱۱۸
- ۲-۱. تاتیان ۱۲۰
- ۳-۱. قدیس برنارکبیر ۱۲۰
- ۴-۱. خانواده آگوستینی ۱۲۱
- ۵-۱. آنسلم قدیس ۱۲۳
- ۶-۱. کی‌یرگارد ۱۲۴
۲. ایمان‌گرایی در اسلام ۱۲۵
- ۱-۲. نجم‌الدین رازی ۱۲۵
- ۲-۲. اشعریه ۱۲۷
- ۳-۲. ابن تیمیّه ۱۲۸

۱۳۱	فصل پنجم: ابن رشد و ملاصدرا
۱۳۲	بخش اول: عقل
۱۳۲	۱. عقل از دیدگاه ابن رشد
۱۳۲	۱-۱. شرح نظر عقلی را واجب می‌داند
۱۳۵	۱-۲. عقل عملی و عقل نظری از دیدگاه ابن رشد
۱۳۷	۱-۳. اثبات قوه عاقله از نظر ابن رشد
۱۳۸	۱-۴. نحوه عمل کرد عقل نظری در مسأله شناخت
	۱-۵. مراتب عقل نظری و نحوه اتصال عقل هیولانی به عقل فعال از دیدگاه
۱۴۰	ابن رشد
۱۴۲	۱-۶. دفاع از عقل و فلسفه در آراء ابن رشد
۱۴۵	۱-۷. نزاع ابن رشد و غزالی پیرامون حشر اجساد
۱۴۶	۲. عقل از دیدگاه صدرالمتألهین
۱۵۰	۲-۱. ادراک عقلی از دیدگاه ملاصدرا
۱۵۳	۲-۲. تأثیر عقل فعال در نفس از نظر ملاصدرا
۱۵۴	۲-۳. عقل عملی و عقل نظری از دیدگاه صدرالمتألهین
۱۵۶	۲-۴. محدودیت کارکرد عقل از دیدگاه ملاصدرا
۱۵۸	۲-۵. شهود عقلانی
۱۶۰	ماحصل بحث
۱۶۲	بخش دوم
۱۶۲	۱. دین
۱۶۲	۱-۱. ضرورت دین از دیدگاه ابن رشد
۱۶۴	۱-۲. ضرورت شریعت از دیدگاه ملاصدرا
۱۶۶	ماحصل بحث
۱۶۷	۲. وحی
۱۶۷	۲-۱. وحی از نظر ابن رشد
۱۶۸	۲-۲. ماهیت وحی از دیدگاه ملاصدرا
۱۷۱	۲-۲-۱. صدرالمتألهین و تعبیر آیه وحی
۱۷۱	ماحصل بحث
۱۷۲	۳. قرآن
۱۷۲	۳-۱. نظر ابن رشد و صدرالمتألهین درباره قرآن

- ۱۷۵ ..... ۲-۳. جامعیت قرآن از نگاه ابن رشد و صدرالمتألهین
- ۱۷۸ ..... ۴. رابطه عقل و دین
- ۱۷۸ ..... ۱-۴. رابطه عقل و دین از نظر ابن رشد
- ۱۸۶ ..... ۵. رابطه عقل و دین از نظر ملاصدرا
- ۱۸۶ ..... ۱-۵. رابطه عقل و دین در روش فلسفی صدرائی
- ۱۸۹ ..... ۱-۱-۵. سعادت اخروی در سایه هماهنگی عقل و دین
- ۱۹۸ ..... ۲-۱-۵. حجت ظاهر و حجت باطن
- ۲۰۰ ..... ۶. تأویل از دیدگاه ابن رشد و ملاصدرا
- ۲۱۰ ..... ۱-۶. کسانی که استحقاق تأویل دارند
- ۲۱۷ ..... ۱-۱-۶. دیدگاه ظاهرگرایان
- ۲۱۸ ..... ۲-۱-۶. دیدگاه عقل‌گرایان
- ۲۲۰ ..... ۳-۱-۶. دیدگاه جمع میان تشبیه و تنزیه
- ۲۲۱ ..... ۴-۱-۶. دیدگاه راسخان در علم
- ۲۲۶ ..... ۲-۶. شرایط و آداب ناظرین در قرآن از نظر ملاصدرا
- ۲۳۴ ..... ۳-۶. تأویل به رأی از نظر «صدرالمتألهین»
- ۲۳۸ ..... ۴-۶. تأویل لوح و قلم
- ۲۴۰ ..... ۷. میزان تأثیرگذاری ابن رشد و ملاصدرا بر حوزه فکر و فلسفه
- ۲۴۰ ..... ۱-۷. ابن رشد و غرب عالم اسلام
- ۲۴۱ ..... ۲-۷. ترجمه آثار ابن رشد
- ۲۴۳ ..... ۳-۷. ابن رشد و حقیقت دوگانه
- ۲۴۵ ..... ۴-۷. پیروان مسیحی ^{ابن} رشد
- ۲۴۵ ..... ۱-۴-۷. سیجر بارابانتی
- ۲۴۷ ..... ۲-۴-۷. بوئیوس داکیائی
- ۲۴۸ ..... ۳-۴-۷. یوحنای ژاندانی
- ۲۵۰ ..... ۵-۴-۷. مارسیلیوس پادوائی
- ۲۵۰ ..... ۵-۷. ابن رشدیان یهودی
- ۲۵۱ ..... ۱-۵-۷. موسی بن میمون
- ۲۵۲ ..... ۲-۵-۷. یوسف بن یهودا
- ۲۵۴ ..... ۶-۷. ابن رشد در شرق اسلامی
- ۲۵۵ ..... ۸. پیروان صدرالمتألهین
- ۲۵۵ ..... ۱-۸. حکیم ملاهادی سبزواری

۲۶۰	.....	۲-۸. سید محمد حسین طباطبائی
۲۶۴	.....	نتیجه نهایی
۲۶۷	.....	فهرست منابع و مآخذ
۲۶۷	.....	۱. منابع فارسی
۲۷۴	.....	۲. منابع عربی
۲۷۸	.....	۳. منابع لاتین
۲۷۸	.....	۴. نشریات
۲۷۸	.....	۵. لغت نامه
.....	.....	چکیده انگلیسی

فصل اول:

کلیات

ضرورت انجام تحقیق

مباحث مربوط به عقلانیت و رابطه عقل و دین، یا عقل و وحی از مباحث مهم جوامع امروزیست و بسیاری از شبهات وارده بر دین از همین جهت است. در صورتی که اگر جایگاه و حیطة کاربرد هر کدام از این دو منبع مهم شناخت مشخص باشد بسیاری از شبهاتی که هم اکنون بر پیکره دین وارد می‌شود، حل شده خواهد بود. بدین منظور نیاز به آثار و پایان نامه‌هایی که به بررسی دیدگاه متفکران بزرگ در این زمینه پردازد احساس می‌شود.

پیشینه تحقیق

مبحث عقل و دین از مباحثی است که متفکران را در طول تاریخ به خود مشغول داشته و دیدگاه‌های متفاوتی در این زمینه مطرح شده است. برخی عقل و برخی وحی را بالاتر می‌دانند و برخی نیز قائل به هماهنگی میان این دو هستند. این مساله مسیحیت به علت ویژگی‌های خاص آن بسیار مورد بحث بوده و در میان فلاسفه مسلمان نیز این مساله مطرح بوده در سال‌های اخیر رواج بیشتری یافته است.

از جمله کسانی که در این زمینه دارای نظریه‌اند ابن‌رشد و ملاصدرا می‌باشند، که با تحقیقات به عمل آمده، پایان‌نامه‌ای تحت این عنوان مشاهده نشده است. تنها پایان‌نامه‌هایی با عناوین، عقل و دین از دیدگاه غزالی و ابن‌رشد و ماهیت عقل از دیدگاه ملاصدرا و علامه مجلسی و مقالاتی تحت عنوان عقلانیت در اسلام، وجود دارند.

تعریف مسأله و سؤال‌های اصلی تحقیق

عقل و دین یا عقل و وحی دو منبع مهم شناخت و از بزرگ‌ترین مواهب خداوند به انسان برای رسیدن به سعادت می‌باشند. اما با وجود ارزش بالای هر کدام، گاه میان احکام عقل و آنچه دین بیان میدارد تعارضات و تضادهایی مشاهده می‌شود. بنابراین در طول تاریخ این سؤال برای بشر مطرح بوده است که رابطه میان عقل و دین چیست؟ آیا با وجود عقل باز هم نیازی به دین و وحی می‌باشد یا خیر؟ و اگر هست، آیا دین ما را از عقل بی‌نیاز می‌سازد؟

متفکران در پاسخگویی به سؤالات فوق به چند گروه تقسیم می‌شوند. برخی از آنها معتقدند که وحی ما را از عقل و علوم عقلی بی‌نیاز می‌کند؛ دسته دیگر عقل را تنها خدمتگذار وحی و دین و در جهت فهم آن معتبر می‌دانند. سومین گروه قائلند که در میان عقل و دین هماهنگی وجود دارد. در این میان ابن‌رشد و ملاصدرا نیز دارای نظرات خاص خود هستند. اکثر متفکران ابن‌رشد را جزء عقل‌گرایانی می‌دانند که عقل را بالاتر از دین و معارف وحیانی می‌دانند؛ ولی ملاصدرا جزء دسته سوم و قائلین به تطابق عقل و دین به شمار می‌آید. با وجود این که ابن‌رشد و ملاصدرا مربوط به دو گروه متفاوتند این سؤالات مطرح می‌شود که:

۱- آیا ابن‌رشد و ملاصدرا در بیان نظریه خود در مورد رابطه میان عقل و دین، معانی

یکسانی از عقل و دین منظور داشته‌اند یا خیر؟

۲- اگر ابن رشد و ملاصدرا معانی متفاوتی از عقل و دین، مد نظر داشته‌اند آن معانی از نظر ایشان کدام است؟

۳- اگر ابن رشد و ملاصدرا معنای واحدی از عقل و دین مد نظر داشته‌اند، آیا عقل و وحی با یکدیگر هماهنگی دارند؟ اگر هماهنگی دارند تعارض ظاهری به چه علت است؟

۴- اگر میان عقل و دین عدم هماهنگی است در این صورت برتری و حکومت با کدام است؟

۵- عقل یا دین (چه هماهنگ، چه دارای مراتب و چه در تعارض) حجیت هر کدام از کجا بدست می‌آید؟

فرضیه‌ها

۱- با توجه به معانی عقل و دین و حجیت هر یک از این دو، هماهنگی کامل بین عقل و وحی وجود دارد.

۲- تعارض‌های ظاهری بین عقل و دین بدون کنار گذاشتن هیچ‌کدام از این دو حجیت قابل رفع و برگرداندن به وجه جمع می‌باشد.

۳- احتمال دارد بتوانیم کلام ابن رشد، در برتری عقل بر وحی را به حوزه‌های خاص یا موارد مشخص برگردانیم که قابل جمع یا هماهنگی میان عقل و دین باشد.

۴- از آن جهت که ابن رشد و ملاصدرا هر دو از متفکران و فلاسفه صاحب نامند، احتمال وجود وجوه اشتراک در نظریات آنها بسیار است.

۵- راه تأویل یکی از بهترین گزینه‌ها برای رفع تضاد و تعارض ظاهری میان احکام عقلی و دینی می‌باشد.

روش تحقیق

این تحقیق به روش کتابخانه‌ای به نگارش درآمده و نگارنده بر آن بوده است تا از منابع و مآخذ معتبر و نویسندگان صاحب نام بهره گیرد. همچنین، در تدوین این رساله سعی بر آن بوده است که همه آثار مربوط به دو فیلسوف بزرگ در رابطه میان عقل و دین مورد بررسی قرار گیرد. مطالب پس از تهیه کامل فیش، طرح و تدوین شده است و اگر در مواردی پیچیدگی و ابهام بوده، سعی شده است موارد با توضیحات اضافی تبیین و توجیه گردد. البته برای بیان بهتر مطالب، علاوه بر نظریات دو فیلسوف مذکور نظر دیگر فلاسفه نیز مورد بررسی قرار گرفته است.

مقدمه

خداوند کریم انسان را آفرید و علم و دانش را که هدف اصلی خلقت است بر او ارزانی داشت، و او را به ابزار درونی عقل و حس یاری نمود، اما آنچه مشخص است این است که عقل و حس برای رسیدن به سعادت اگر چه لازمند، ولی به تنهایی کافی نمی‌باشند. از این رو خداوند، پیام‌آوران بیرونی را فرستاد تا به مدد وحی، انسان را در رسیدن به سر منزل مقصود یاری رسانند؛ اما آنچه نباید از نظر دور داشت این است که این سعادت تنها در سایه همگامی این پیامبر درونی و بیرونی و نیز فهم صحیح و هوشمندانه رابطه این دو میسر است.

نه عقل، وحی و دین را انکار می‌کند و نه وحی از عقل روی گردان است، زیرا که هر دو حجت خداوند بر انسانند.^۱ به موازات سیر تحول فکری و عقلی بشر همگام با سلسله انبیاء الهی، مسأله رابطه عقل و دین همواره ذهن انسان‌های اندیشمند را به خود مشغول داشته است.

در میان نظریه پردازان رابطه عقل و دین گاه افرادی چون براهمه بوده‌اند که در این جدال جانب عقل را گرفته و بر بی‌نیازی عقل از دین براهینی آورده‌اند. گاه نیز عده‌ای، همچون غزالی جانب وحی را گرفته و کتابهایی همچون تهافت الفلاسفه را نگاشته‌اند تا ناتوانی عقل در درک حقایق، خصوصاً در درک آموزه‌های وحیانی و عدم توان او در رساندن انسان به

۱- محمدبن یعقوب کلینی، اصول کافی، ترجمه: صادق حسن‌زاده (قم: قائم آل محمد، چاپ دوم، ۱۳۸۵)، ج ۱، ص ۴۶.

سعادت جاوید و ابدی را به اثبات رسانند. دغدغه اصلی این گروه دفاع از دین و دینداری بوده و وحی و دین را که از سوی خداوند فرستاده شده است برتر از آن می‌دانند که با عقل ناچیز بشر مقایسه شود و با محک عقل سنجیده گردد.

سومین دسته قائل به هماهنگی میان عقل و دین بوده‌اند و سعیشان بر این بوده است که هم از حریم عقل دفاع کنند و هم دین را مشتمل بر بهترین توصیه‌های سازگار با عقل جهت رسیدن انسان به کمال و سعادت معرفی کنند، همه افراد این گروه روش واحدی را در نیل به مقصود نداشته؛ بلکه هرکدام تفکر و روشی خاص در اثبات این امر داشته‌اند.

در حوزه غرب جهان اسلام ابن رشد به عنوان نخستین کسی که به صورت جدی و مدون به دفاع از حریم عقل پرداخته، در بیان چگونگی رابطه میان عقل و دین هم عقل و هم دین را حق می‌داند و معتقد است حق با حق نمی‌تواند تضاد و ناهماهنگی داشته باشد.

صدرالمتألهین نیز بر این عقیده است که محال است احکام شریعت روشن الهی با معارف یقینی ضروری عقلی برخورد و تعارض داشته باشد، و نابود باد فلسفه‌ای که قوانینش مطابق با کتاب و سنت نباشد.^۱ در تحقیق پیش‌رو، ما در صدد بررسی آراء این دو فیلسوف عالی قدر جهان اسلام در حوزه عقل و دین بر آمده‌ایم. و در کنار نظرات ایشان مرور مختصری هم بر آراء دیگر در این زمینه خواهیم داشت.

۱. ابن رشد

ابوالولید محمد بن رشد، مشهور به حفید (نواده) فیلسوف، شارح و مفسر آثار ارسطو، فقیه و پزشک برجسته غرب اسلامی (اندلس) است.

وی در سال ۵۲۰هـ ق برابر با ۱۱۲۶م، در شهر قرطبه در اندلس در خانواده‌ای علمی زاده شد، پدر بزرگ و پدرش هر دو از فقیهان و عالمان نامدار و بلند پایه زمان خود بوده‌اند. پدر بزرگش محمد بن احمد بن احمد بن رشد، ابوالولید، قاضی القضاة و امام مسجد جامع شهر

۱- صدرالدین محمد شیرازی، الحکمة المتعالیه فی الاسفار الاربعه العقلیه (قم: طلیعة النور، ۱۴۲۵هـ.ق)، ج ۸، ص ۲۶۱.